
В. РУМ'ЯНЦЕВ,

*професор Національного університету
«Юридична академія України імені Ярослава
Мудрого», доктор юридичних наук,
член-кореспондент НАПрН України*

УДК 340.0(477)

Ідея національно-державного відродження в суспільно-політичному житті України (кінець XVIII – початок XX ст.)

У статті досліджено зміст та еволюцію ідеї українського національно-державного відродження у поглядах провідних громадських діячів, юристів, політичних партій на українських землях наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Ключові слова: українське національно-державне відродження, конституціоналізм, федералізм, парламентаризм.

Ліквідація автономії України і поділ її земель між Російською та Австро-Угорською імперіями унеможливив створення єдиного державного національного центру. Абсолютистські держави ставились вороже до будь-яких національних прагнень українців і придушували їх усіма силами своєї адміністрації. Як протидія цьому у 80-х рр. XVIII ст. зароджується ідея українського національно-державного відродження. Цей процес почався, зазначає Д. Дорошенко, «як антитеза до важкого політичного й соціально-економічного становища та культурного занепаду,

в яких опинився в той час український народ» [6, т. 2, с. 268]. Базою її відродження стала Гетьманщина і це не випадково, бо саме цей регіон ще донедавна жив власним державним життям. Носіями ідеї відродження української державності були шляхта і козацька старшина. Саме вони на ґрунті станових інтересів започаткували світогляд, який спирався на історичні традиції, особливо козацького періоду, в намаганні довести своє право на відновлення автономії Гетьманщини [11, с. 259].

Серед найбільш патріотично налаштованих представників української

громадськості того часу вирізнялася по-
стать В. Капніста.

Значні зусилля по збиранню, відтво-
ренню, а невдовзі – розвитку україн-
ської національної культури пов'язані
з історико-етнографічно-фольклорис-
тичними дослідженнями Т. Калинов-
ського, В. Рубана, О. Шафонського,
Я. Марковича, В. Полетики, Д. Бантиш-
Каменського, М. Максимовича, Й. Бо-
дянського. Помітним твором того пері-
оду стала «Історія Русів».

Цей рух відіграв важливу роль у про-
будженні національної свідомості укра-
їнців, бо він широко розгортав поняття
нації, до якого був включений увесь на-
род, а поняття «батьківщина» охопило
собою всі землі, заселені цим народом.

Віддаючи належне зазначеним дія-
чам, слід погодитися з думкою
І. Крип'якевича, що «це були тільки ви-
нятки. Загал дворянства спирав свої
стремління на добрі відносини з Ро-
сією, не тратячи надії, що своїм лояліз-
мом здобуде деякі успіхи» [11, с. 259].

Ідея національно-державного відро-
дження продовжує розвиток свідомості
лівобережної української інтелігенції
у 20–30-ті рр. XIX ст. завдяки гурткам
дворян-автономістів, об'єднаних у масон-
ські ложі. Найбільш відомі їх діячі: І. Ко-
тляревський, В. Лукашевич, М. Репнін,
С. Кочубей, В. Тарнавський. Масонські
ложі приєдналися до декабристів. Але
в поглядах останніх не було єдності щодо
національно-державних прав українців.

Програма Північного товариства не
визнавала національних прав за окре-
мими народами. Ідеалом П. Пестеля
була централізована республіка і звідси
він робив висновок, що «Малоросія ні-
коли не була й не може бути самостій-

ною. Отже, вона повинна поступитися
своїм правом бути окремою державою»
[12, с. 56].

Натомість Південне товариство ста-
вило собі за головну ціль увільнення
всіх слов'ян від абсолютистської влади,
знищення національного автономізму
поміж деякими слов'янськими народами
й сполучення їх усіх в одному феде-
ративному союзі. Малося на увазі за-
провадити в усіх народів демократичну
парламентарну форму правління, скла-
сти конгрес для управи ділами цілого
союзу. Кожній окремій державі мала
бути дана повна свобода й незалежність
у вирішенні її внутрішніх справ [6, т. 2,
с. 277].

Говорячи про українське національ-
не відродження першої чверті XIX ст.,
треба мати на увазі, що носієм цього
суто ідейного руху було дворянство.
У народні маси цей рух не йшов з тієї
простої причини, що вони перебували
в кріпацькій неволі і стояли поза впли-
вом школи й просвіти [6, т. 2, с. 274].

Велику роль у піднесенні національ-
ної свідомості українського народу віді-
грали письменники-романтики. Центром
тогочасного літературного життя став
Харків, зокрема Харківський універси-
тет, ректором якого тривалий час був
відомий український поет П. Гулак-Ар-
темовський. У літературному житті того
часу активну участь брали Г. Квітка-
Основ'яненко, І. Срезневський, М. Ко-
стомаров, А. Метливський та ін. Відда-
ючи належне письменникам-романти-
кам, М. Грушевський зазначав, що
«українські письменники подають руку
слов'янському відродженню. Але більш
широкої постановки національної укра-
їнської ідеї тут ще нема» [5, с. 315].

У 30-ті рр. XIX ст. в Україні починає формуватися поняття нації, яке спирається на спільність мови та культури [17, с. 201]. Наслідком поширення ідеї національної свідомості стає проблема українського національно-державного відродження.

У 40-ві рр. XIX ст. осередком політичного життя в Україні став Київ. У 1843 р. тут розпочала діяльність Археологічна комісія, завдяки науковим дослідженням якої з'явилося нове покоління українських діячів (М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко), які на чільне місце історичних завдань поставили ідею державної незалежності України як гаранта інтересів нації.

Спробою перетворення цих ідей у практичну площину стала діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, яке об'єднало цвіт української думки, людей, що мали величезний вплив на розвиток українського національного відродження. Його організаторами були М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський. До товариства належали П. Куліш, Д. Пчельников, М. Савич, О. Навроцький, І. Посада, Г. Андрузький, О. Маркович, О. Тригуб, Т. Шевченко [9, с. 23–24].

Соціальний склад товариства суттєво відрізнявся від складу масонських лож і політичних гуртків першої чверті XIX ст. Члени товариства походили із середніх або найбідніших верств населення, серед них навіть був колишній кріпак. Саме ці верстви в Україні прийшли на зміну родовитому панству в сфері ідейного провідництва.

Програмні положення Кирило-Мефодіївського товариства були сформульовані у праці М. Костомарова «Закон

Божий (Книги буття українського народу)» та відозвах Кирило-Мефодіївського товариства. Національне питання в них розглядалося як складова частина майбутньої слов'янської федерації, в якій кожен народ мав створити свою республіку й управляти своїми справами незалежно від інших. «Кожен народ мав свою мову, свою літературу й свій власний устрій. Федеральним органом мав бути сейм або Рада Слов'янська. У кожній республіці був свій правитель, вибраний на кілька літ, і над цілим Союзом був би правитель, вибраний на кілька літ. Щоб у кожній республіці була загальна рівність і свобода. Щоб депутатів і урядовців вибирано не по роду, не по багатству, а по розуму й по освіті» [6, т. 2, с. 281].

Федералістська концепція, притаманна суспільно-політичній думці України в попередні роки, кирило-мефодіївцями була піднесена на якісно новий рівень зусиллям М. Костомарова, який вважається засновником «федералістської школи» в історії Росії.

Члени Кирило-Мефодіївського товариства намагались надати своїм поглядам конституційного оформлення. Так, Г. Андрузький розробив «Начерки Конституції Республіки». Погляди автора цього документа еволюціонували від обмеження монархічної форми правління до заміни на республіканську.

Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства стала кульмінаційною віхою українського національно-визвольного руху 40-х рр. XIX ст. [14, с. 26], і, як відзначав Д. Дорошенко, «його ідеї і його програма надовго зазначили головні напрямні лінії українського національного відродження» [6, т. 2, с. 281].

Новий український центр в особі першого українського журналу «Основи» об'єднав провідні сили Кирило-Мефодіївського товариства, але нового розвитку програмні ідеї товариства в діяльності петербурзького гуртка не набули. Напевно життєвий досвід охолодив юнацькі мрії, а суттєво важливі для українського народу завдання змусили облишити далекосяжні мрії про устрій слов'янського світу. Гурток «Основа» залишив осторонь широкі політичні плани. На першому місці постав захист самобутності української національності і літератури [11, с. 267]. «Основа», об'єднавши свідомі національні елементи України, «пов'язала український рух з прогресивними і демократичними течіями великоруського суспільства» [5, с. 318].

Російський уряд вбачав у цій діяльності небезпеку для імперії, а засобами протидії йому – масові арешти і заслання українських діячів (П. Чубинського, О. Кониського, В. Лободу, О. Єфименко). Завершував розправу в 1863 р. циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валюєва, який заборонив друкувати книжки українською мовою з поясненням, що «не було, немає й не може бути ніякої української мови» [7, т. 1, с. 210].

Зведений до характеру літературної, культурницької течії, український рух 50-60-х рр. XIX ст. таїв у собі величезний потенціал, який незабаром виявився.

На початку 70-х рр. XIX ст. у Києві зосередились значні українські інтелектуальні сили, і він став головним осередком українського руху. Київська громада об'єднала низку блискучих талантів: В. Антонович, М. Драгоманов, П. Житецький, П. Чубинський, К. Ми-

хальчук, М. Лисенко, Х. Вовк, О. Русов, М. Старицький, І. Нечуй-Левицький, які зуміли сформулювати наново українську національну програму. Шляхи перебудови державного устрою Росії вони вбачали у федеративному устрої з широкою автономією для України.

Неспроможність стримати український національний рух турбувала російський уряд. У травні 1876 р. імператор Олександр II підписав указ, згідно з яким було заборонено друкувати українською мовою літературні твори і навіть «друкування нею текстів до музичних нот» [7, т. 1 с. 264].

Тяжкі умови, в яких опинилася українська політична думка, не стали на заваді появи нової плеяди українських діячів. Провідним ідеологом української державницької ідеї став М. Драгоманов. Він обґрунтував необхідність переходу абсолютистської Росії до конституційного ладу, висунув і своєрідно вирішив проблеми конституціоналізму і федералізму, політичної свободи, демократії, прав людини, місцевого самоврядування. «Як ніхто інший з його сучасників на Україні, він сприяв виведенню прогресивної інтелігенції із ідейної безвиході і нігілізму на шлях усвідомленої політичної активності в справі державно-правової ідеології» [15, с. 3].

М. Драгоманов виступав за республікансько-демократичну форму устрою держави. Найважливішим принципом, який закладався в її основу, був принцип конституціоналізму, що включав такі компоненти, як політична свобода суспільства і громадянина, котрі реалізовувались через народне представництво в центрі і широке самоврядування

на місцях, широкі права і свободи людини.

Республіканська форма правління пропонувалась М. Драгомановим на засадах парламентаризму. Формування представницького органу мало відбуватися на основі загального і рівного виборчого права.

Побудова державного механізму повинна виходити з визнання і застосування теорії поділу влади, яку М. Драгоманов розумів не як розосередження влади, а лише як розподіл праці поміж органами влади, оскільки носієм влади для нього був народ. А звідси М. Драгоманов виводив принцип первісності влади народу перед владою державною [15, с. 59–60].

Важливою для М. Драгоманова була проблема співвідношення федералізму і децентралізації, що розглядалися мислителем як протилежності. Його ідеалом була федеративна демократична республіка, побудована на принципі децентралізації. М. Драгоманов був прихильником федерації як форми державного устрою і застосовував поняття «федералізм» для різноманітних форм сполучення між державою, а також між іншими громадськими і територіальними організаціями, що не мали державного характеру [15, с. 82].

М. Грушевський, характеризуючи федералізм М. Драгоманова, підкреслював, що це було «перенесення кирило-мефодіївських ідей з ґрунту слов'янофільської (федерації слов'янських народів) на реальний ґрунт сучасних відносин» [4, с. 51].

Ці ідеї у 1880 р. М. Драгоманов разом із М. Павликом та С. Подолинським опублікував у «Громаді» як програму,

що моделювала майбутню українську державність. Її ідеї значною мірою впливали на провід українського національного руху під час революційних подій 1917–1920 рр., визначали форму державного устрою України і її відносин з Росією, окреслювали зміст державотворчого процесу в Українській Народній Республіці, обумовлювали його успіхи, утім спричинили і його невдачі.

Значним внеском у розвиток національно-державної ідеї в Україні на зламі XIX–XX ст. стала творчість І. Франка. Аналізуючи проблеми, пов'язані з формою державного устрою і формою державного правління, він гостро критикував існування монархії, де влада і закони ґрунтувались на абсолютній волі монарха. Політичним ідеалом І. Франка була демократична республіка з вищим представницьким органом, утвореним на основі загальних виборів.

Утворені на зламі XIX–XX ст. політичні партії Наддніпрянської України залишалися на федеративних позиціях аж до 1917 р. і їх перехід до програми політичної самостійності відбувався лише в часи революції під тиском зовнішніх обставин – передусім унаслідок загострення російсько-українського конфлікту, який унеможлилював реалізацію автономії України у складі Російської радянської держави.

Значний вплив на програмні положення політичних партій у зазначений час справили погляди М. Міхновського про Україну як незалежну державу. Першою програмою Революційної української партії (РУП) була брошура М. Міхновського «Самостійна Україна», в якій в історико-правовому контексті обґрунтовувалась ідея державної незалежності.

ті України. Використовуючи метод екскуру в історію, автор дав бездоганий, з точки зору міжнародного права, аналіз україно-російських відносин за Переяславською угодою 1654 р. як конфедеративних і порушених пізніше Росією. Виходячи з цього, М. Міхновський обстоював право України на повернення до статусу суверенної держави [13, с. 78–83].

Проте радикалізм автора «Самостійної України», що подекуди межував із шовінізмом, стояв на перешкоді популярності його думок. А заяви «Україна для українців, і доки хоч один ворог-чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя» [18, т. 1, с. 71], – відштовхували від української ідеї, в інтерпретації М. Міхновського, інші національності поліетнічного населення України.

Революційна українська партія поступово перетворилась на партію соціал-демократичного спрямування, що вплинуло на її ставлення до української державницької ідеї. З 1903 р. РУП відмовляється від брошури М. Міхновського як програмної. У «Нарисі програми Революційної української партії», висувалася вимога перетворення Росії у федеративну республіку автономних національно-історичних областей з правом на повне їх державне відокремлення шляхом проведення референдуму. Вищим законодавчим і політичним представницьким органом автономії України мала стати Народна Рада, яка б обиралась на підставі загального виборчого права [3, с. 25].

У свідомості людей, зорганізованих у РУП, поєднувалися національні і соціалістичні ідеї, але поступово між її

членами посилювалося розмежування. Від партії відокремилась група націоналістичного спрямування з гаслом «Україна для українців» на чолі з М. Міхновським, яка основною метою проголосила утворення самостійної української держави. Більша частина членів РУП у 1905 р. утворила Українську соціал-демократичну робітничу партію, яка в політичній сфері обмежувалась гаслами національно-територіальної автономії України [8, с. 110].

Як відзначає Д. Дорошенко, на зламі ХІХ–ХХ ст. у громадсько-політичне життя вступає нове покоління українців, «вихованих у поняттях і поглядах безкомпромісного українського націоналізму на широкій європейській основі, людей, що вже не задовольнялися лише культурницькою діяльністю, а хотіли здобути для українського народу всю повноту національних і політичних прав, ідучи поруч із всеросійським визвольним рухом, але своїм окремим шляхом, у рамках власних організацій» [6, т. 2, с. 318].

Із початком революції 1905 р. національний рух в Україні активізувався і став масовим. Цьому сприяло те, що на момент революційного вибуху в українському суспільстві вже склався спектр політичних сил, які репрезентували погляди значної частини інтелігенції. Вони прагнули втілення соціалістичних ідеалів, українізації суспільно-політичного життя, а найрадикальніші з них висували гасло здобуття Україною державної незалежності.

Віддзеркаленням питомої ваги окремих політичних сил в українських губерніях до ідеї національно-державного відродження стали результати виборів

до І Державної Думи. Із 102 депутатів, обраних від етнічно українських губерній, 45 об'єднались у фракцію під назвою «Українська парламентська громада», що мала свій друкований орган «Украинский вестник». З цією фракцією активно співпрацювали відомі українські громадські діячі: М. Туган-Барановський, О. Лотоцький, М. Грушевський, І. Франко, О. Русов. Основу політичної платформи фракції становила автономія України.

Зусилля українських діячів під час роботи І Державної Думи, як відзначає І. Крип'якевич, не були марними [10, с. 467]. У ІІ Державній Думі було засновано парламентський клуб під назвою «Українська парламентська громада», яка об'єднувала 47 депутатів і видавала часопис – «Рідна справа – вісті з Думи».

Відстоюючи єдність Російської держави, депутати від українських губерній виходили з того, що вона буде міцна і непорушна лише тоді «як народи, що складають Росію, будуть зв'язані між собою не військовою силою і централізацією урядування, а через справжню спільність інтересів, котру всі будуть признавати» [18, т. 1, с. 161]. Засобами цього була національна і територіальна автономія для національних окраїн Російської імперії [18, т. 1, с. 161]. Українська парламентська громада внесла на розгляд Думи пропозицію про запровадження навчання українською мовою в школах і заснування кафедр українознавства в університетах. Зусиллями громади були підготовлені законопроекти про автономію України, про місцеве самоврядування, про українську мову в суді, школі, церкві тощо. Але втілити їх в життя не вдалося через розпуск ІІ Державної Думи.

Існування у складі І і ІІ Державної Думи Української парламентської громади, її боротьба за автономію України мали велике політичне значення: перед усім світом це був доказ того, що в Російській імперії існує український народ, і він домагається своїх природних прав.

Українське питання залишалось одним із головних у ІІІ та ІV Державних Думах, хоча у зв'язку із зміною виборчого закону українські депутати своєї фракції не створювали.

Незважаючи на поразку революції 1905–1907 рр. та істотне зниження політичної активності наступними роками, її наслідком стало здобуття права на українське друковане слово, національно-громадські організації, у тому числі й політичні.

У роки між першою російською революцією і Першою світовою війною ідею національно-державного відродження пропагувало засноване у 1908 р. політичне об'єднання Товариство Українських Поступовців (ТУП). На його чолі, як загально визнаний лідер українства, стояв М. Грушевський. Протягом майже десятиріччя ТУП відстоювало позиції конституційного парламентаризму в Росії і автономію України [12, с. 73].

«Нове дихання» у своєму розвитку українська національно-державна ідея отримала в роки Першої світової війни, з початком якої з'явилась надія на розпад двох імперій – Російської та Австро-Угорської, між якими була поділена Україна, і створення умов для практичного втілення цієї ідеї в життя.

1 серпня 1914 р. у Львові була створена Головна українська рада. До її складу увійшли представники трьох

українських політичних партій: націонал-демократичної, соціал-демократичної і радикальної. Платформи цих партій у царині української державності зводились до політичної самостійності України. Проте Головна українська рада у справі української державності виявила непослідовність, дотримуючись старої і невиправданої австрофільської орієнтації.

Група політичних емігрантів із Наддніпрянської України 4 серпня 1914 р. створила Союз визволення України, як безпартійну політичну організацію для

пропаганди ідеї самостійної України. У його програмі, складеній Д. Донцовим, зазначалося: «Об'єктивна історична konieczність вимагає, щоби поміж Західною Європою й Москвою постала самостійна Українська держава». Формою її правління мала бути «конституційна монархія з демократичним внутрішнім устроєм політичним, однаплатною системою законодавства, горожанськими, язовими і релігійними свободами для всіх національностей і віросповідань, з самостійною українською церквою» [18, т. 1, с. 216–217].

Список використаної літератури

1. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст. : програмні документи перших українських політичних партій. – К. : Наук. думка, 1992. – 720 с.
2. Баранчук В. Питання форми державного устрою в українській політико-правовій думці (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / В. Баранчук // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1996. – № 6.
3. Українські політичні партії кінця ХІХ – першої половини ХХ століття : монографія / В. І. Головаченко, Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв, В. С. Рубаник ; Юрид. акад. України. – Х., 1994. – 42 с.
4. Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос / М. Грушевский. – СПб., 1907. – 102 с.
5. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. Грушевский. – Киев : Наук. думка, 1991. – 615 с.
6. Дорошенко Д. І. Нарис історії України : в 2 т. / Д. І. Дорошенко. – К. : Либідь, 1992.
7. Історія держави і права України : хрестоматія : у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997.
8. Касьянов Г. Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок ХХ сторіччя) / Г. Касьянов // Політологічні читання. – 1992. – № 2.
9. Копиленко О. Л. Політико-правові ідеї Т. Шевченка та І. Франка в сучасній ідеологічній боротьбі / О. Л. Копиленко. – К. : Либідь, 1990. – 216 с.
10. Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя й діяльність / І. Крип'якевич // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К. : Наук. думка, 1992. – 516 с.
11. Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – 298 с.
12. Історія української державності : монографія / Я. Малик, Б. Вол, В. Чуприна. – Львів : Світ, 1994. – 296 с.
13. Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський // Вивід прав України. – Львів : Світ, 1991. – 156 с.
14. Сергієнко П. П. Соборна Україна: від ідеї до життя / П. П. Сергієнко. – К. : Либідь, 1993. – 174 с.
15. Скакун О. Ф. М. П. Драгоманов как политический мыслитель / О. Ф. Скакун. – Харьков : Основа, 1993. – 265 с.
16. Скрипнюк О. В. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку громадянського суспільства і правової держави в Україні / О. В. Скрипнюк. – К. : Либідь, 1995. – 246 с.
17. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1991. – 512 с.
18. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали : у 3 т. / упоряд. Т. Гунчак і Р. Сольчак. – Нью-Йорк, 1983.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2013.

Румянцев В. Идея национально-государственного возрождения в общественно-политической жизни Украины (конец XVIII – начало XX в.)

В статье исследовано содержание и эволюция идеи украинского национально-государственного возрождения во взглядах ведущих общественных деятелей, юристов, политических партий на украинских землях в конце XVIII – начале XX в.

Ключевые слова: украинское национально-государственное возрождение, конституционализм, федерализм, парламентаризм.

Rum'iantsev V. Idea of the national and state revival in political life of Ukraine (the end of XVIII – the beginning of the XX century)

In the article examines the content and evolution of the idea of Ukrainian national-state revival in public opinion leading public figures, lawyers, political parties in the Ukrainian lands late XVIII – early XX century.

Keywords: Ukrainian national revival of the state, constitutionalism, federalism, parliamentarism.